

החוש השישי של רחל

המשוררת רחל קורן ושושלת נשות היידיש שלי

השירה ביידיש לא עברה לדור השני והשלישי, לא שירה ולא כתיבת ספרות, לא ביידיש ולא באנגלית, לא אצל רחל קורן ולא אצל בנות דורה. בנה של אנה מרגולין מילא תפקיד חשוב במשטרת ישראל, נכדתה של ציליה דרפקין היא פסיכואנליטיקאית בפריז, לחנה רוזנפרב יש בת פרופסורית לספרות אנגלית ואמריקאית, ואחיה גם הוא רופא. פעמים רבות נשאלתי, וגם שאלתי את עצמי, למה פתאום, בגיל מבוגר יחסית, החלטתי ללמוד יידיש. הנה התשובה: כדי להכיר אתכן, נשים יקרות.

הנרי, רופא שיניים מומחה, קרחת קטנה, פנים שזופים, נעימים, בשנות החמישים המאוחרות שלו, ואשתו בשער מחומצן וחיוך סבלני, מסבירים, בעיקר הוא מסביר, בסרטון פרסומת, איך פועלת ההמצאה החדשה שעליה עבדו שתי-עשרה שנים תמימות, עם צוות חוקרים מומחים. זאת המצאה שתירש את מקומו של החוט הדנטלי בניקוי בין השיניים. שם מצטברות הבקטריות והן גורמות למחלות לא רק בחלל הפה, הם אומרים, אלא בכל הגוף. פחד אלוהים. החוט הדנטלי מייגע, והנה המכשיר שלנו, קטן, קומפקטי, אפשר להחזיק אותו בכיס ולהשתמש בו בכל רגע. ככה, אחת ושתיים, ומי רואה? אדם באמצע שנות החמישים לחייו. קוראים לו אלן, הוא רופא, הוא טס בטיסת לילה מקנדה לפריז, לירח דבש עם אשתו. בדרך נתקפת אחת הנוסעות בהתקף חרדה. מחפשים רופא. אלן מזנק ממקומו ומרגיע את האישה. אחר כך הוא חוזר לשבת ומנסה להירדם, אלא שאז הוא מוזעק בשנית. רופא זה רופא. הוא קופץ על רגליו וממהר לטפל שוב באותה הנוסעת. הם כבר מעל לב האוקיינוס והוא חוזר אל המושב הצפוף ומנסה להירדם, אלא שאז מעירה אותו דיילת מנומסת. הם חייבים לדווח, היא אומרת, בבקשה מלא את הטפסים, זה בשביל הביטוח, אתה מבין. כן, הוא מבין. הוא ממלא את הטפסים, דפים על גבי דפים. הלכה לו השינה. הוא יגיע לפריז עייף, גמור, הלך לו גם הירח דבש.

כשהוא שב למונטריאול הוא דורש מחברת התעופה כרטיס חדש לפריז. הוא בכלל

רופא פנימי והתקף חרדה לא בתחום שלו. החברה מתנערת. הם מוכנים לתת לו עשרת אלפים מיילים. הוא פונה לבית המשפט בעזרת רואה החשבון שלו ובעזרת עורך דין. השופט מעריך את דרישתו הכספית כמוגזמת אבל דורש מחברת התעופה לשלם לו אלף דולר. אלן מבטיח לתרום את הכסף לבית החולים שלו בקנדה.

הנרי ואלן הם אחים. שניהם רופאים: הנרי ואלן קופרסמית. גם אימא שלהם הייתה רופאה – דוקטור אירנה קופרשמידט, שהגיעה לקנדה מפולין שנים ספורות לאחר המלחמה ומתה במונטריאול בשיבה טובה, בת 92, רופאה מוכרת, מוערכת ואהובה על חוליה. קופרשמידט היה אדמונד בעלה, שמת שנים רבות לפניו. היא עצמה נקראה קורן – אירנה קורן, בת לרחל והירש קורן. אימא שלה, רחל, נולדה בשנת 1898 בחווה חקלאית נידחת באזור שהוא היום אוקראינה, למשפחת הרינג. עד נישואיה להירש קורן היא נקראה רחל הרינג, ובשם הזה גם פרסמה את השירים הראשונים שכתבה בפולנית. אחר כך כבר פרסמה כרחל קורן ועברה לכתוב ביידיש, וכך התפרסמה כמשוררת.

השיר הראשון שלה שקראתי ביידיש היה "שמלה חדשה". שיר קצרצר, תשע שורות, סביב דימוי אחד – שמלת קפלים חדשה שיש בה צער ויגון, וכפתורי הזכוכית שלה דומעים את דמעותיה הכבדות של המשוררת. שיר פשוט כל כך ומורכב כל כך. הרגשתי צורך לתרגם אותו, כדי להבין כל מילה, והתלבטתי בין כפתורי זכוכית לכפתורי בדולה. בעלה האהוב הירש קורן הוא ששכנע אותה לכתוב ביידיש והוא שלימד אותה יידיש. הוא נרצח על-ידי הגרמנים ב־1941, והיא מעולם לא נישאה שוב.

בשנת 1941 הם חיו – רחל, בעלה הירש, אחיה ואמה – בעיר פשמישל שבדרום-מזרח פולין. בתם, אירנה, בת תשע-עשרה בלבד, כבר למדה רפואה בלבוב וחלקה חדר במעונות הסטודנטים עם בת של ידידים. רחל קורן החליטה לנסוע לבקר את בתה. הזמנים היו קשים, העתיד היה לא ברור, ובכל זאת היא השאירה בעיר פשמישל את בעלה, את אחיה ואת אמה, סבתא של אירנה, ונסעה. הסבתא, אימא של רחל, ששמה לא ידוע לי, הייתה איכרה, בת לדורות של איכרים. משפחתם, משפחת הרינג, הייתה המשפחה היהודית היחידה בכל המחוז. בעלה האיכר מת כשרחל הייתה בת שתיים-עשרה ואחר כך הם עזבו את הכפר והתגלגלו לעיר. היא מעולם לא הכירה ממש את מנהגי העיר, וגם יידיש לא דיברה, אלא רק פולנית.

בשנים הראשונות שבהן פרסמה בתה רחל שירים בפולנית היה לה כבוד גדול והיא גם יכלה לקרוא ולהבין מה שבתה כותבת – בעיקר כשנושאי השירה שלה היו הטבע וחיי הכפר. תמיד הצטערה שאבא של רחל, שהיה מוכשר מאוד לכתובה והרבה לכתוב בנושאים דתיים, לא חי כדי לשמוח ולהתפעל מבתו המוכשרת. מאוחר יותר, כשחתנה הירש לימד את בתה יידיש ושכנע אותה שזאת השפה שמן הראוי להשתמש בה בכתובה ספרותית, היא כבר לא יכלה לעקוב אחריה כמשוררת. לא היה לה ספק שהיא מצוינת, אבל היא לא הבינה מה בתה כותבת. אנחנו אנשים של אדמה, היא אמרה, והתכוונה גם לאבא. כשאת כותבת בפולנית על הכפר, על השדה ועל השתנות העולם בעונות השנה, ועל השמות של כל העצים שאנחנו מגדלים, וכל הנזקים הפוגעים בהם, את כל זה אני יכולה להבין. אבל כשאת מתחילה עם יידיש – זה לא. דורות על דורות חיינו שם, האדמה הייתה שלנו, אז עוד נתנו ליהודים להיות בעלי אדמה, אבל את מי הכרנו? רק גויים, לא

רחל קורן

שמענו יידיש באוזניים. אפילו לא כולם ידעו שאנחנו יהודים, אז איך אני יכולה ליהנות ממה שהבת שלי המשוררת כותבת?

אני מחפשת תמונות של רחל קורן. כשאני מקלידה רחל בעברית או רייצ'ל באנגלית אני מקבלת רק תמונה אחת שצולמה כשהייתה צעירה, נערה ממש. שְעֶרָה גזור קצר, אסוף בסיכה לצד, פניה חציים בחושך וחציים באור, על פי תכנון של הצלם, היא לבושה שמלה מצוירת. פניה מלאים, היא נראית לי כנערה גבוהה, איכרה צעירה וחסונה.

כשאני מקלידה רחל באנגלית, Rokhl, גוגל מעלה תמונות רבות, כולן בשחור-לבן, עם קדיה מולודובסקי שנראית כחושה לעומתה, עם אידה מאזה, הנמוכה בעלת פנים ילדותיים – "אימא" של המשוררות ביידיש במונטריאול. יש גם תצלום עם מלך ראוויטש, ותצלום עם קבוצת גברים סופרים. בכולן היא תמיד בולטת בפניה היפים, הברורים, ובלבושה האלגנטי מאוד: חליפה מחויטת, שְעֶר אסוף לאחור, נעליים גבוהות עקב, איפור. את התמונה היפה ביותר שלה צילמה בתה, אירנה. רחל כבר כבת שבעים, ואירנה בוודאי בת חמישים ויותר. פניה של רחל עזים, שפתיה בשרניות, אוצרות הבעה עיקשת, צבועות באודם כהה, עיניה חומות, יפות, ערניות, ומתחתיהן צללים כהים. חולצתה כהה וסביב צווארה מחרוזת פנינים עגולות קטנות. אני מסתכלת עליה ולא יכולה שלא לחשוב על צביה-אתל, בת דודה של אבא שלי. משהו בלסת הבולטת מעט, אולי השיניים כבר לא במצב הכי טוב, אולי יש שיני זהב בתוך הפה המחייך חיוך עצור. השומה מעל השפה העליונה, המבט החד, אולי קצת מתווכת, השְעֶר הכהה, הדק, המשוך לאחור. צביה-אתל, שהגיעה לארץ מרוסיה בסוף שנות החמישים. אני הייתי בכיתה ה' או ד' ואבא ואימא יצאו בלילה לפגוש אותה בנמל בחיפה. אישה עגלגלה, שְעֶר אסוף, שפתיים עבות, אף מחודד, מחרוזת. זה נורא מה שקרה לה, סיפרו לנו ההורים לפני שפגשנו אותה. נצטרך

רחל קורן, אידה מאזה, קדיה מולודובסקי

להיות סבלניים מאוד אתה. כן, היא מדברת עברית ואסור לנו לצחוק כשהיא תדבר, ככה, כמוה גם אנחנו דיברנו כשהגענו לארץ, זאת העברית שלומדים בחוץ לארץ. בפעם הראשונה שצביה-אתל מתייחסת אליי אני מבינה למה הם מתכוונים: כן ילדתי, היא אומרת, מה את שחה?

צביה-אתל חושבת שאני מכוערת. אני קטנה, שחורה, לא יפה בעיניה. היא מדברת אתי לא יפה. היא לא מחשיבה את מה שאני אומרת. היא מביאה לכולם מתנות מרוסיה. לי היא נותנת ילקוט שחור מעור שיש לו ריח של רוסיה, שלעולם לא יתנדף, ולא משנה כמה שמש תל אביבית הוא יקלוט. לא בטוח שהיא התכוונה לתת אותו לי, או בכלל לתת אותו, אבל ברגע האחרון, כשחילקה את המתנות, כנראה הבינה ששכחה אותי וזרקה אליי: הילקוט, השחור, את זה תיקחי ללימודיך בבית הספר. ובאיזו מחלקה את? שאלה ולא חיכתה לתשובה. חמש-עשרה שנים מאוחר יותר באה לחתונה שלי בירושלים. מאוחר בלילה צביקה החזיר אותה באוטו שלו לגבעתיים ובדרך היא אמרה לו, נו ראית כמה יפה היא נעשתה, מי היה מאמין שהיא תגדל להיות כל כך יפה, כשהייתה קטנה נראתה כמו מונסטרום.

את הסיפור של צביה-אתל מספרים בבית באופן מקוטע, גם ההורים לא יודעים בדיוק מה היא עברה, עד שבערב אחד היא יושבת ומספרת לכל המשפחה את הסיפור המלא. אני לא מוזמנת לשבת עם הגדולים, אבל אני שומעת מעבר לדלת קטעי משפטים ומשלימה בעצמי את הסיפור השלם. זה לא קל כי צביה-אתל פתאום מדברת יידיש, ולא

את העברית התנ"כית שלה. כאילו שעל החיים שהיו לה שם אפשר לדבר רק בידיש, כי בעברית אי אפשר לתאר זוועות כאלה כמו שהיא עברה. אני מצליחה להבין מה שהיא מספרת כי אימא מתרגמת לאחיי הגדולים, שלא מבינים מילה בידיש. הוציאו אותם להורג, ביער. היה בור גדול וירו בהם. שיסן, היא אומרת, שיסן. היא חוזרת על המילה הזאת כמה פעמים ואימא מתרגמת לירות לירות. בכל היהודים בעיר, זה היה בשואה. היא לא הייתה נשואה, אולי כן, אני לא בטוחה, אבל בטוח לא היו לה ילדים. מזל שלא היו ילדים, ההורים לילדים היו הכי מסכנים – הם ניסו להגן על הילדים, אבל מי יכול להגן על ילדים קטנים מול הנאצים, מול מכוונות ירייה.

אישה אחת צעירה עמדה לידה בשורה. אני לא הבנתי אם היא הכירה אותה או לא, אולי שכנה ואולי אישה זרה לגמרי. פתאום היה נדמה לאישה שאת צביה-אתל עומדים לשלוח למקום אחר ובה לא יירו. אני לא יודעת למה היא חשבה ככה, צביה-אתל לא הסבירה, אבל ברגע אחד האישה מסרה לה את התינוקת וביקשה ממנה שתציל אותה. היא עצמה התקדמה בשורה וצביה-אתל כבר לא ראתה אותה. היא נשארה עם תינוקת בידיים. אני חושבת שהתינוקת הייתה לגמרי שקטה, על כל פנים צביה-אתל לא סיפרה שהיא בכתה או רצתה לאימא. ברגע אחד צביה-אתל הפכה להיות אימא שלה. היא חיבקה את התינוקת ובפעם הראשונה בחייה הרגישה כמו אימא, עד כדי כך שהיא רצתה להציל אותה, ובאותו רגע החיים של הילדה היו יותר יקרים לה מהחיים של עצמה. היא לא תינצל מהירי. רק האישה הטיפשה חשבה שאת צביה-אתל שולחים למקום אחר. הילדה הייתה בזרועותיה כשצעקו עליה לעמוד על שפת הבור. עוד נשים עמדו משני צדיה. אימא של התינוקת כבר כנראה נורתה. את רעש היריות היא זוכרת עד היום, כי הרעש הזה חוזר אליה בלילות. הם הפעילו כמה מכוונות ירייה, זה לא שמישהו כיוון במיוחד אליה, פשוט המטירו כדורים על כולם. היא עוד זוכרת איך היא הידקה את הילדה אליה וצנחה לתוך הבור על גוויות של נשים שנורו לפני, שרק לפני רגע עוד היו חיות אבל כבר היו קרות, קפואות, כי היום היה קר מאוד. הילדה השתחררה מהידיים שלה ונפלה במרחק ממנה. היא חיפשה אותה, רצתה לקחת אותה שוב אליה, לכסות אותה בגופה, אולי קצת לחמם אותה, אבל לילדה היה חור גדול באמצע הגוף ודם זרם ממנו, שטף ממש. היא לא תיארה את החור הזה עם הדם, אבל אני הבנתי שזה היה איום ונורא. בכל זאת היא ניסתה למשוך אותה אליה ולחבק אותה בשכיבה, אבל הילדה הייתה תקועה בין הגופות ובאותו הזמן נזרקו מלמעלה עוד נשים אחרות, פגעו בה בראש, בכתפיים. וכיסו אותה. כך היא שכבה שם, מכוסה בנשים מתות. היה מאוד קשה לנשום. רק אז היא הבינה שלא נפגעה. הכדור הרג את הילדה ולא אותה. באותו רגע שהבינה את זה היא כנראה התעלפה. כי יותר מזה היא לא זוכרת. איך היא יצאה מהבור הזה, את זה אני חושבת שהיא לא סיפרה, וגם איך הלכה ולאן הלכה, הרי הייתה עירומה לגמרי, ומי הציל אותה משם, את כל זה אני לא יודעת. אולי היא סיפרה, אולי היא לא סיפרה.

היה לה חשוב לספר באותו הערב גם על סיביר ועל הרעב והקור, כי אחרי היציאה מהבור עוד הרבה דברים קרו לה, והיא ידעה שזה ערב אחד, שלא יחזור, ומה שהיא תספר למשפחה זה מה שיידעו, ולכן אני לא יודעת את ההמשך של הסיפור עם הבור. הבנתי ממנה שהרבה מאוד היה תלוי במזל, וגם במקרים מסוימים בתחושה מוקדמת. לפעמים

היא חשה שעומדת לפניה סכנה, אפילו כשאחרים לא הרגישו שום דבר, והיא הלכה עם התחושה הזאת. זה היה גם מזל, אם כי מזל של אחד היה חוסר מזל של מישהו אחר, ולכן זה מזל שאי אפשר בכלל לשמוח שהוא קרה.

היא דיברה ודיברה, רצתה להספיק לספר הרבה, אף על פי שהייתה לי הרגשה שהיא לא מאמינה שבאמת מקשיבים לה. זה לא שדיברו או הפריעו לה כשהיא דיברה, אבל היא לא הייתה טיפשה צביה-אתל, היא ידעה שאף אחד לא יכול באמת להבין מה שהיא מספרת. כי מי יכול להבין בור עם גופות. אפילו לא כל מי שבא משם יכול באמת להבין. אבל היא סיפרה, כי הייתה חייבת לספר, כי היה לה חשוב שנדע, שנספר אנחנו לילדים שלנו, שנדע שזה קרה אפילו אם לא נבין.

*

בשנת חמישים ותשע רחל קורן ביקרה בארץ והתראיינה לעיתון "דבר", שם כינו אותה סופרת גדולה. היא סיפרה באריכות על הפגישות שלה עם סופרים יהודים סובייטים שנרצחו מאוחר יותר. היה לה חשוב להזכיר כל אחד מהם בשמו. להגיד עליו כמה מילים, לספר זיכרון שהיא נושאת ממנו. כשקראתי את הריאיון בעיתון "דבר" נזכרתי בצביה-אתל, איך היא רצתה לספר הכול כדי שידעו, כדי שלא ישכחו, אף על פי שידעה שהמלחמה בשכחה היא מלחמה אבודה. גם רחל קורן ידעה שהמלחמה אבודה. היא ידעה שאף אחד לא באמת יבין איך חיו דוד ברגלסון ופרץ מארקיש בשנות חייהם האחרונות תחת המשטר הסובייטי, אבל היא הייתה חייבת לדבר עליהם, לעשות כמיטב יכולתה. אפילו על אלישע רודין היא סיפרה. אליו יש לי יחס מיוחד מפני שהדירה שלי היא ברחוב חיים ואלישע בתל אביב, רחוב שנקרא על שמם של אלישע רודין וחיים לנסקי; הם היו חברים ואלישע קרא לו חיימל. כשעברתי לגור ברחוב חיים ואלישע צלצלה אליי זלדה יתיר, חברה של אימא, ושאלה על שם מי הרחוב שלי נקרא, כשאמרתי אלישע רודין וחיים לנסקי היא נאנחה, אה, שניהם למדו אתי בכיתה.

כשרחל קורן הגיעה למונטריאול בשנת 1948 היא קיבלה עזרה גדולה מאידה מאזה. אידה מופיעה אֵתה בתמונות רבות: קטנה, פניה עגולים, כל חייה כתבה בעיקר לילדים והקדישה את זמנה לעזרה לסופרים ומשוררים, דרך סלון ספרותי שפתחה, מפגשים, אפילו עזרה במציאת דירה או עבודה. והיא קישרה אותה עם המשוררות האחרות ועזרה לה בצעדים הראשונים בקנדה. אימא, שהייתה בארץ כבר עשרים שנה, ניסתה לעזור לצביה-אתל, שבארץ כבר קראו לה רק צביה, אבל בבית שלנו היא נשארה תמיד צביה-אתל. אימא הציעה לה משרה בבית הספר שהיא ניהלה, בשיכון העולים שבו גרנו. צביה תהיה המורה של כיתה ד'. אילו חגיגות אימא עשתה לכבודה בבית הספר. צביה הוכרזה כניצולה, נתנו לה כבוד, היא דיברה ברמקול מול כל התלמידים וכל ההורים. אני מודה לכם ילדים יקרים, היא אמרה, על קבלת הפנים, תקוותי שאוכל להביא אתכם לידי לימוד מתוך אהבה וחריצות. וגם אימא דיברה בקול חזק, ואפילו לא הייתה צריכה את הרמקול. צביה לא רק ניצלה מהגרמנים, היא הסבירה לילדים, היא גם ניצלה מהסובייטים ונשלחה לסיביר, והנה היא כאן בארצנו והיא תהיה מורה בבית ספרנו, וכך נקלוט אותה באהבה במולדתנו. גם אימא דיברה בעברית של חוץ לארץ, וכך היא נתנה כבוד לצביה.

אבל השמחה הייתה מוקדמת. צביה לא יכלה להיות מורה בכיתה ד'. היא הייתה מתעצבנת בקלות, כך התלוננו הילדים בפני אימא. המנהלת, הם אמרו, היא צועקת על כל דבר, ומענישה, ולפעמים היא כל כך מתרגזת שהפרצוף שלה מתאדם וכמעט מתפוצץ ואנחנו מפחדים שהיא תמות בכיתה. אני לא יודעת איך אימא הסבירה לצביה שהיא לא תוכל להמשיך ללמד בבית הספר שלה. אבל אני יודעת שצביה לא סלחה על זה לאימא עד יום מותה. לדעתה, הילדים הצברים היו חצופים וחסרי חינוך והשיטות שלה היו דווקא הנכונות כדי להפוך אותם לילדים טובים, כמו הילדים שהיא לימדה שם, בבית הספר העברי. אבל אימא לא נתנה לה מספיק זמן להדגים את פרות החינוך שלה. אימא הסבירה לנו שהיא לא יכלה להמשיך ככה. ההורים התחילו להתרעם, בקרוב זה היה מגיע למשרד החינוך, והיא העדיפה שהעניין ייסגר בשקט ביניהן, כדי לא להכתים לה את העתיד.

באחת התמונות לובשת רחל קורן חולצה לבנה מכופתרת עד הצוואר, בדיוק כמו החולצה שהייתה לצביה-אתל, ואני בטוחה שגם הריח שלה היה דומה לריח של צביה-אתל, ריח כבד של בושם, שלא הכרתי, ושליווה אותה כל השנים, גם כשזקנה ועברה לבית אבות והתפלאתי איך היא מצליחה למצוא את הבושם הזה בגבעתיים. רחל קורן הייתה גבוהה מצביה-אתל. בכל התמונות היא נראית גבוהה יותר מכל הנשים האחרות. תמיד היא לבושה כל כך יפה. בקנדה הן התלבשו הרבה יותר אלגנטי מאשר בארץ באותן השנים. גם לרחל קורן היה חוש שהזהיר אותה מסכנות. חוש שישי, כך היא קראה לו. החוש השישי הזהיר אותה ברגעים הנכונים. באותה נסיעה ללבוב בשנת 1941, לביקור אצל בתה אירנה, כבר היה ברור שהגרמנים מתקדמים לכיוון העיר שלהם, אבל היו ויכוחים בין האנשים על השאלה עד כמה הם קרובים. ערב הנסיעה הייתה לה הרגשה רעה, שאם היא עוזבת לעולם לא תראה את בני משפחתה. אל תיסעי, אמר לה בעלה הירש, שאהב אותה כל כך ותמך מאוד בכתיבה שלה, אבל היא אמרה, קניתי כרטיס אז אסע.

כשהגיעה ללבוב היא הזמינה את אירנה לארוחת צהריים בבית אגודת הסופרים היהודיים. בזמן הארוחה הן שמעו את נפילת הפצצה הגרמנית הראשונה על העיר ומצאו את עצמן בבניין מלא הריסות. חבר אסף אותן לביתו ונתן להן מקלט ללילה. למחרת בבוקר עמדה רחל בחלון חדר האמבטיה והסתכלה החוצה. ברחוב עברה משאית נהוגה בידי חייל רוסי, ופינתה את הנשים הרוסיות, רובן נשות קצינים רוסיים, לכיוון רוסיה. היה ברור שהגרמנים קרובים מאוד והרוסים מיהרו להסתלק. היא רצה במורד המדרגות אל הרחוב, המגבת עדיין על כתפיה, והתחננה בפני הנהג הרוסי שייקח אותה ואת אירנה במשאית לרוסיה. לאירנה לא היו שום ניירות, לא פספורט, כלום, אבל לרחל קורן הייתה תעודה שהיא חברה באגודת הסופרים היהודיים. עם תמונה. הנהג הסכים, אבל התנה את הסכמתו – בלי חבילות, בלי מזוודות, ככה, כמו שאתן, בלי כסף. והן עלו על המשאית בהחלטה של רגע. חבר של אירנה עמד על המדרכה וזרק להן את הכסף שהיה לו בכיסים, אל תוך המשאית. באותו ערב כבר היו הגרמנים בתוך לבוב. זאת הפעם השנייה שילדתי את בתי, היא סיפרה מאוחר יותר, כשהבנתי שצריך לברוח מלבוב. מזרחה, כמה שאפשר. כך הגיעו רחל ואירנה לאוּזְבֵּקִיסְטָן. שם נפרדו דרכיהן. הבת עבדה כאחות בבית חולים בטשקנט, פגשה את אדמונד, התאהבה בו ונישאה לו. הוא היה מבוגר ממנה בשנתיים, ואתו היא הגיעה מאוחר יותר לקנדה. אדמונד היה לאביהם של הנרי ואלן, הרופאים, רופא

השיניים שעתידי להמציא את התחליף לחוט הדנטלי, והרופא הפנימי שטיפל באישה מוכת החרדה בטיסה הטרנסאטלנטית.

רחל עברה תקופת רעב קשה ומחלה שבקושי נחלצה ממנה בעיר הנידחת פרגאנה באוזבקיסטן. באותם ימים כתבה את השיר "מכתב מאוזבקיסטן", שבו היא חוזרת ואומרת שכל מה שממלא את המחשבות שלה זה הרצון בפרוסת לחם. הרעב היה איום והיא שרדה בקושי. משם הוזמנה למוסקבה ופגשה את משוררי היידיש הפועלים תחת המשטר הקומוניסטי. היא הבינה שהמצב רע, חמור, שהתרבות היהודית גוועת. צביה-אתל נשארה שם, ברוסיה הסובייטית, הואשמה בבגידה, נשלחה לשמונה שנים לסיביר, שמה טוהר מאוחר יותר ואחרי גלגולים רבים היא הגיעה לארץ.

בתמונה מאוחרת שצולמה במונטריאול, תמונה שלא הצלחתי להגיע אליה אבל קראתי את תיאורה – רואים את רחל קורן עם בתה אירנה וחתנה אדמונד, יחד עם שני הנכדים הצעירים – הנרי ואלן, שהיא קראה להם הרשל'ה ואברהמ'לה. הם עדיין ילדים. אני יכולה לדמיין את השמחה של רחל קורן בשני הקטנים המוכשרים האלה, התלמידים למופת, ילדים קנדיים דוברי אנגלית, דור שני למהגרים, עוסקים כל אחד בתחום ההתמחות שלו, לא מוטרדים מבעיות זהות. במאמר ההספד על אירנה קופרשמידט אני קוראת את רשימת הנינים של רחל קורן: ראין, לורן, ג'ניפר, אוליבר, רייצ'ל, אריאל, ג'יני ומוד. אני מתגברת על הדחף לחפש את השמות האלה בפייסבוק, לראות מה הם עושים היום, האם מישו מהם דומה לה? האם מישו מהם כותב שירה? אני מוותרת על הסקרנות המתעוררת בי. הם חיים, הם קיימים, אני בטוחה שסבתא רבתא שלהם הייתה מרוצה; מבחינתה החיים שלה הושלמו והצליחו כי ההמשכיות היא ההישג הגדול ביותר של המשפחה. השירה בידיש לא עברה לדור השני והשלישי, לא שירה ולא כתיבת ספרות, לא בידיש ולא באנגלית, לא אצל רחל קורן ולא אצל בנות דורה. בנה של אנה מרגולין מילא תפקיד חשוב במשטרת ישראל, נכדתה של ציליה דרפקין היא פסיכואנליטיקאית בפריז, לחוה רוזנפרב יש בת פרופסורית לספרות אנגלית ואמריקאית, ואחיה גם הוא רופא.

ומה עם משוררות אחרות בנות דורן שכתבו יידיש? אני מרגישה צורך להזכיר כמה מהן בשמן, וגם אני מנסה להילחם בשכחה הבלתי-נמנעת. אני מתכוונת למשוררות כמו מלכה לי, ברכה קופשטיין, מלכה לוקר, דבורה פוגל, קדיה מולודובסקי, פרל האלטר, רייזל זיכלינסקי, מרים אולינובר, פראדל שטוק, ורבות אחרות שאת שמן עדיין אינני מכירה, שכתבו ופרסמו ושרדו מלחמות והיגרו ועברו משפה לשפה, ונלחמו בתוך עולם של שירה גברית, שבו כדי להגיד ששיר הוא טוב אמרו: ודאי גבר כתב אותו. כך אמרו על אנה מרגולין, כך אמרו על רחל קורן. שירים רבים של המשוררות האמיצות והנועזות האלה לא תורגמו לאנגלית וודאי שלא לעברית. פה ושם, שירים בודדים שאינם יכולים לתת תמונה מלאה על איכות השירה שלהן.

אימא שלי, ילידת 1907 בעיירה מיכלישוק בבלארוס, שנה אחרי צביה-אתל, עשר שנים אחרי רחל קורן, גם היא שייכת לדור הנשים הזה. היא כיוונה את חייה באופן שונה: למדה עברית בסמינר למורים "תרבות" בוילנה, המירה את שפת אמה, יידיש, בעברית, והגיעה לארץ בוכה וממורמרת באנייה בשנת 1936, רק מפני שאבא התעקש להיות איש

חינוך בארץ ישראל וזאת הייתה הזדמנות טובה לקבל סרטיפיקטים ולהיכנס באופן לגלי לתוך פלשתינה המנדטורית. בלבה ידעה שלא תשוב לראות את בני משפחתה. אימא שלה, סבתא שלי שמעולם לא הכרתי, הייתה עדיין בחיים ונופפה לה לשלום בתחנת הרכבת הסמוכה לעיירה. התלוו אליה גם שתי אחיותיה הגדולות של אמא, שאת שם האחת מהן, רוחקה, אני נושאת. שלוש הנשים האלה, שהיו עד אז כל עולמה, לא שרדו. חייה הבוגרים של אימא שלי בארץ ישראל הוקדשו במלואם לחינוך והוראה בעברית. לצד החינוך היא כתבה בכל הזדמנות, תמיד כתיבה הומוריסטית, לעתים קרובות בחרוזים, לאירועים משפחתיים, למסיבות בבית הספר, לבר מצוות, חתונות.

בזקנתה, לאחר מות אבי, ביקשה ממני שאוציא ספר קטן עם מבחר מכתביה, שנשמרו עד אז בכתב ידה הגדול על חצאי דפים, או כגזירי עיתונים צהובים. היא העבירה לידי מספר מצומצם של פיליטונים שבחרה בקפידה, ולהפתעתי הוסיפה עליהם גם שני שירים ביידיש שכתבה באותה השנה. יידיש? תמהתי, כן, היא אמרה, תשימי אותם בסוף, שלא יבלטו יותר מדי. עברו עוד שנים רבות עד שיכולתי לקרוא את השירים האלה, החותמים את ספרה, שהיא קראה לו בשם "צחוקים הם לפעמים געגועים". כשהתחלתי ללמוד יידיש, וכבר יכולתי לקרוא ולפענח את השירים האלה, שנים רבות לאחר מותה, גיליתי שיש בהם אמנם מעט הומור, אלא שהוא עצוב וקודר. השירים הפתיעו אותי בסגנונם האישי, ובאופי כתיבה שמעולם לא הכרתי.

בשיר אחד, שנקרא "יהודי עם כינור שבור", היא מספרת על חלום שחלמה ובו היא, כאישה זקנה, פוגשת את אימא שלה כפי שהייתה אז, עטופה במטפחת צמר גדולה שקראו לה פאטשיילע. "את מי את מחפשת", היא שואלת את אימא שלה. ואימא שלה עונה לה: "אני מחפשת את הילדה שלי". "אני הילדה שלך", אומרת לה אימא. "הנה אני!" אבל אימא שלה לא מזהה אותה. "לא", היא אומרת, "הילדה שלי הייתה קטנה, עם עיניים כחולות ושמלת כותנה, היא רצה יחפה בלי נעליים, בלי גרביים, לשמוע את צלצול הפעמונים בכנסייה". "זאת אני", אימא שלי מתעקשת ומצביעה כהוכחה על צלקת קטנה שיש לה על החזה, צלקת שנותרה מאבעבועות רוח בילדותה, והיא בטוחה שאימא שלה זוכרת. אבל אימא שלה לא מזהה אותה, "הבת שלי", היא ממשכה לטעון, "הייתה רוזה, גרומה, חיוורת, רועשת וצוחקת, מתרוצצת ומשחקת עד שעות הלילה המאוחרות, מטפסת על עצים, זורקת כדור, פראית". "זאת אני", אומרת אימא שלי בעצב, "אבל אני כבר אישה מבוגרת". והיא מתכוונת להגיד – אני כבר היום מבוגרת יותר ממך.

את החיים ההם, האחרים, אימא שלי יכלה לכתוב רק ביידיש, ולא רק מפני שהקשר בינה לבין אימא שלה התקיים ביידיש, ובחלום היא משחזרת את השפה המשותפת לשתייה, אלא גם מפני שביידיש היא יכלה לגעת בכל מה שהעברית מנעה ממנה. היא יכלה למשש את התהום השחורה שנפערה בחייה כשהייתה אישה צעירה שזוקקה לכל הכוחות שהיא יכולה לגייס בעצמה, כדי לגדל ילדים ולחיות בארץ חמה קשה ובלתי רגישה כפי שהייתה בשבילה ארץ ישראל. כל חייה היא נזהרה שלא ליפול אל תוך התהום הזאת. לא לדבר על מה שהיה שם: צריך להמשיך קדימה, אמרה לי בכל פעם ששאלתי, אסור להסתכל אחורנית. והנה היידיש שהופיעה בחלום אפשרה לה לשוב ולגעת בדברים שכבר

לא ידעה איך לגעת בהם, לחוש תחושות שפעם חשבה שאם תיתן להן לעלות בתוכה הן ישאבו אותה למקום שממנו לא תוכל לחזור.

יידיש הייתה בשבילה לא רק שפת הילדות והנעורים, אלא גם שפת הרגש, הגעגועים, הכמיהה, אותה שפה עדינה וקרובה שיונקים מאימא, ושהיא אפילו לא שפה אלא הנפש עצמה. כשנולד בני הבכור אחזתי אותו בין זרועותיי ומבלי לשים לב לכך, המילה הראשונה שאמרתי לו הייתה: יינגעלע, ואז הבנתי שאת השפה אני אמנם לא יודעת, ובכל זאת, הקרבה לתינוק רך שזה עתה נולד מתקיימת אצלי בעזרת אותן מילים של הנפש ושל הרגש שהן המילים של הריח ושל המגע ושל הגעגועים.

משוררות היידיש שתרגמתי עד כה, בנות גילה של אימא שלי, לא זנחו את שפתן. הן המשיכו לכתוב בה לאורך שנות היצירה שלהן, בניו יורק או במונטריאול, והצליחו בעזרתה, כך נראה לי, לשמור על ההמשכיות שאבדה לאימא שלי, ורק בערוב ימיה היה לה כוח ואומץ לגשר על פני התהום ולחזור ולחבר את עצמה לעולם שכל חייה ברחה ממנו ומזיכרונותיו.

לאימא שלי, ולצביה-אתל ולזלדה יתיר ולמשוררות האהובות עליי שהתמודדתי עם תרגומן לעברית – רחל קורן, אנה מרגולין, ציליה דרפקין וחווה רוזנפרב – אני מקדישה את התרגומים הראשונים והצנועים שלי*. פעמים רבות נשאלתי, וגם שאלתי את עצמי, למה פתאום, בגיל מבוגר יחסית, החלטתי ללמוד יידיש. הנה התשובה: כדי להכיר אתכן, נשים יקרות.

אוקטובר 2017

* ראו בעמודים 390, 391-394, 399-402.